

תרגומי מקרא קדומים לערבית-היהודית

יהושע בלאו וסימון הופקינס

1. תרגום רס"ג

את מקום הכבוד בין תרגומי המקרא הקדומים לערבית-היהודית תופס תרגומו של רב סעדיה גאון (882 איזור פּיוס, מצרים - 942 בגדאד). "ראש המדברים בכל מקום" (כפי שכינה ר' אברהם אבן עזרא באופן קולע כל כך את רב סעדיה), שפתח עידן חדש בסוגות רבות של ההלכה והספרות, העמיד אף את תרגום כתבי הקודש על יסודות חדשים לחלוטין. הוא תירגם כפי הנראה חלק גדול מן המקרא (ואולי אף את כולו) ופירש לא מעטים מספריו, אולם נשתמרו בידינו מתרגומיו רק ספרים אחדים, והם אלו ששימשו בבתי הכנסת ועל כן הועתקו לעתים קרובות יותר: ישעיה; ספרי אמ"ת (איוב, משלי ותהלים); המגילות (שיר השירים, רות, איכה, ואסתר);¹ דניאל, וכמובן תרגום התורה. כפי שלתורה מעמד מיוחד בין כתבי הקודש, כך לתרגום התורה של הגאון אופי מיוחד בין יתר תרגומיו. בכל תרגומיו שואף רס"ג להציע לכתובים תרגום אחד ואחיד, ונוטה להשתמש במילים ערביות דומות בצלילן למילים העבריות שבמקור. ואולם, אף שבשאר תרגומיו הוא נצמד למקור העברי, בתרגום התורה מרבה הגאון להשמיט חזרות של המקור,² ופעמים אף להוסיף משלו,³ וזאת כדי להסביר את פשט הכתובים כפי שהוא מבינם או להתאים אותם להלכה. הוא אף משנה לעתים קרובות את מבנה המשפטים, ואינו מהסס להפוך משפטים עצמאיים למשועבדים, על מנת להגיע לתרגום חלק, הגיוני ורצוף.⁴ רס"ג מתאים את תרגום הכתובים להלכה הרבנית⁵ ונמנע מלייחס הגשמה לבורא.⁶

- 1 התרגום והפירוש לקהלת המיוחסים לרס"ג הם של אבן גיאת.
- 2 כגון שמות לג, י (כאן ובכל המובאות מתרגום רס"ג לתורה אנו מצטטים ככל האפשר לפי כ"י פטרבורג ועיינו להלן סעיף 2), "וראה כל העם את עמוד הענן... וקם כל העם פאדא ראי גמיע אלקום עמוד אלגמאם... קאמו אגמעון" – ר"ל "קמו כולם; שם לט, כו "פצעמן ורמן פצעמן ורמן על שולי המעיל סביב פצאר גלגל ורמאנה... פי דילה מסתדיא", כש"פצעמן ורמן" מתורגם פעם אחת בלבד.
- 3 כגון בראשית כג, יב, "וישתחו אברהם פסגד אברהים שכרא" – ר"ל "והשתחוה אברהם מתוך תודה".
- 4 כגון בראשית א, ה-ו, "ויהי ערב ויהי בקר (ו) ויאמר אלהים למא מצא מן אלליל ואלנהאר יום ואחד (ו) פשא אללה" (תאג) – ר"ל "אתרי שחלף מן הלילה והיום יום אחד, (ו) אז רצה אלהים; והשוו לעיל התרגום לשמות לג, י, שלפיו "וראה כל העם" מתורגם פאדא ראי גמיע אלקום כמשפט זמן טפל, "כאשר ראה כל העם...", ולא כמשפט מאוחה.
- 5 כגון שמות כא, כד ואילך, "עין תחת עין... וללעין דיה אלעין..." – ר"ל "ולעין כופר העין".

במילה "כל" מדויק הגאון דיוק רב; הוא לא יתרגם למשל את "כל" כשלפי דיוקם של הדברים מובנה היא "שאר" אלא ישמש ב-sائر⁷, וכשהקשר ההגיגי דורש להבין את "כל" כ"מקצת", הוא יתרגמה ב-bعض⁸.

איננו מכירים תרגום אחר לתורה שחותם אישיות המתרגם טבוע בו באותה המידה כמו בתרגומו של רס"ג. רס"ג היה לא רק אישיות חזקה, אלא גם תלמיד החכם המובהק בדורו. רק איש כזה, בעל מעמד מרכזי ביהדות כולה, שהיה לו כישרון חובק עולם, ידע מקיף במקורות היהודיים ובתרבות הכללית, היודע את כל רזי התורה וההלכה והמשוכנע בצידקת דרכו, בעל השקפת עולם מוצקה ביהדות ובמדעים הכלליים – רק איש כזה היה יכול להעז לסטות באופן כה בולט ממסירה מילולית של הכתובים. תרגום התורה של הגאון, שלא ככל התרגומים הקודמים לו והבאים אחריו, הוא תרגום של אדם היודע בדיוק מה שהתורה באה ללמדנו, והוא מבטא זאת בתרגומו בסגנון חלק ובהיר, מבלי שיהיה צמוד ללשון המקור יתר על המידה. תרגומו משקף לא רק שיטת תרגום חדשה, אלא הוא בעיקר בבואה לדרכו של הגאון בסכמו את תורת היהדות, והוא טבוע בחותם אישיותו, למדנותו והשקפת עולמו.

בדורות הבאים הירבו לשאוב מתרגום הגאון אגב שינויים, אך לא היו מסוגלים ליצור יצירה עצמאית ולפתח את שיטתו. אין זה מקרה שתרגומו של הגאון לא יצר אסכולת תירגום חדשה. התרגום הזה הוא יצירה אישית חד-פעמית, שאפשר היה לחקותו מתוך התבטלות בלבד, אך בגלל ייחודו הוא לא היה יכול לסלול דרך חדשה לדורות הבאים.

2. מסירתו של תרגום רס"ג

תרגום התורה הגיע לידינו בעיקר לפי מסורת תימן. עד שנפתחו אוצרות כתבי היד שבספריות רוסיה יכולנו רק לשער השערות בדבר נאמנותה של מסורת זו, ומ' צוקר נאלץ בזמנו להסתמך במחקרו על תרגום רס"ג על חומר מועט בלבד.⁹ עתה עומד לרשותנו כ"י הספרייה הלאומית שבפטרבורג, Yevr. II C1/2, כתב יד מפואר של חמישה חומשי תורה עם תרגום רס"ג, שנכתב בידי הסופר שמואל בן יעקב, אשר כתב כתב יד אחר בשנת 1009. אף על פי שחסר בכתב יד זה לא מעט (כך חסרה המחצית הראשונה כולה של ספר ויקרא), הרי בדיקת כתב יד קדום זה מאפשרת לקבוע שבעיקרו של דבר מהימנה מסורת תימן, ושהיא שמרה בדרך כלל בנאמנות על תוכן התרגום ועל לשונו. עם כל זאת, הטקסט השתנה באשר לפרטי צורתו הלשונית, כגון בנטיית הפועל והשם. מסורת

6 השוו, למשל, שמות כ, יא, "וינח ביום השביעי" ואראחאה פי אליום אלסאבע" (תאג) – ר"ל "ונתן להם (לדברים שברא) מנוחה ביום השביעי".

7 כגון בפסוק מעין במדבר יג, כו, "ויבאו אל משה ואל אהרן ואל כל עדת בני ישראל גאו אלי מוסי והרון וסאיר גמאעה בני אסראייל" – ר"ל "... ושאר עדת בני ישראל"; ועיינו בלאו, דקדוק, עמ' 321, הוספות לעמ' 159.

8 כגון בראשית ח, כ, "ויקח מכל הבהמה ואכל מן בעץ אלבהאים" – ר"ל "ולקח ממקצת הבהמות".
9 צוקר, 308 ואילך.

תימן (או ביתר דיוק מסורות תימן, שהרי אין מסירת הנוסח אחידה בכל פרטיה) אינה מקפידה ביחסי השם ובדרכי הפועל, מה שאינו כן בכתב היד הקדום, וכן סוטה מסורת תימן לעתים מן הכתיב התקני (היא נוטה למשל להשתמש ב־ב במקום ט כדי לציין ט). שינויים אלו הפכו את התרגום, שנכתב במקורו (שהיה קרוב לנוסח שנשמר בכ"י פטרבורג) בערבית בתר-קלסית תקנית, לתת-תקני. יש לקוות שכ"י פטרבורג¹⁰ ישמש כבסיס למהדורה מדויקת של תרגום התורה בצורתו הקדומה ביותר, כשאת החלקים החסרים ישלימו לפי נוסח הפוליגלוטה של קושטא משנת ש"ו.¹¹ במהדורה עתידית כזאת מן הראוי להתחשב גם בקטעי הגניזה של התרגום וגם בחומר המשוקע בפירושי של הגאון.

כ"י פטרבורג, המשקף מסורת מזרחית ולא תימנית, הוא בסיס איתן בהרבה מאשר כתבי היד המזרחיים המאוחרים שעסק בהם לאחרונה י" אבישור, אף על פי שבמסורות מאוחרות אלו נשמרו לפעמים (שרידים של) גירסאות טובות ומקוריות (השוו להלן סעיף 5).¹² גם בהשוואה לחומר המובא בידי אבישור במאמר אחר¹³ בולטת חשיבותו של כ"י פטרבורג, כפי שמלמדות הדוגמאות הבאות:

אבישור קובע (עמ' 143-145) בצדק שתרגום "שפיפון" (בראשית מט, יז) כמטרון הוא המקורי, ולא מערון, מטחן וכו'; ואכן כך נוסח כ"י פטרבורג.¹⁴ אבישור מנתח (עמ' 133-134) את גלגולי התרגומים של "עלטה" (בראשית טו, יז). אולם נראה שהתרגום המקובל של מסורת תימן ושל דירינבורג, דהמח, שאבישור חושבו למקורי, אינו אלא "נוסח קל" (*lectio facilior*) במקום גִּהְמָה. נוסח אחרון זה, עקביותו ניכרים בכתבי יד בבליים של תרגום רס"ג, כמובא שם על ידי אבישור, וחשוב מזה, כמו שהעיר אבישור בהערה 6, משקעו נמצאים גם בפירוש הגאון. מלבד זאת, הוראת جَهْمَة "קדרות הלילה", כפי שהיא מתועדת במילונים, מתאימה היטב להקשר, והנוסח מתאשר סופית בכ"י פטרבורג.¹⁵

- 10 על כתב יד זה וערכו ראו בפרוטרוט בלאו, עיונים.
- 11 כמובן מבלי להתחשב בניקודו המאוחר. נראה שהדרך הפשוטה ביותר של הההדרה היא להדפיס במקביל את שתי הגירסאות. נ"י דירינבורג (תרגום חמשה חומשי תורה בלשון ערבית לרבינו סעדיה גאון בן יוסף הפיומי, פאריס תרנ"ג) הסתמך בעיקר על הפוליגלוטה של קושטא, אך יש סטה ממנה מבלי לציין זאת.
- 12 ראו, למשל, אבישור, מקורות חדשים. אגב, אין כל צורך (בניגוד לאבישור, שם, עמ' 10) לחפש תימוכין נוספים מכתבי יד מאוחרים לגירסה אעתדו כתרגום של "ויעפלו" (במדבר יד, מד). זהו ממילא הנוסח בכל המסורות, כולל כ"י פטרבורג, מהדורת דירינבורג (שטעה בניקוד) ובמסורת תימן, וההוראה "הזיד, הרשיע" מתועדת היטב במילונים הערביים.
- 13 אבישור, מלים קשות.
- 14 כתב יד זה אף מסביר את תרגום רב שמואל בן חפני מטרון, שאבישור מביאו. מטרון בכ"י פטרבורג מאושש לגמרי, אולם אם אין מסתכלים היטב אפשר לקוראו מטרות. נדמה שרב שמואל בן חפני טעה בקריאת התרגום בכתב יד כתוב בכתב דומה, וקרא מטרות, הבינו כבניין רביעי (مَطْرَج) במקום הראשון (مَطْرُوح) ונתן במקומו את הצורה הקלסית מטרות. בהצעה חריפה הציע בזמנו פרנקל (עמ' 471) לגרום מקרון "נחש) בעל קרניים" לאור *cerastes* של הוולגטה.
- 15 באשר לנוסח המאוחר גִּלְמָה של ר' יששכר בן סוסאן, יש לשקול את האפשרות שמה אינו אלא גלגול משובש של غلس, והשוו בן-שמאי, עמ' 267.

התרגום של "תועפות [ראם]" (במדבר כג, כב) המופיע במהדורת דירינבורג ובמסורת תימן הוא ארק [אלרים], ר"ל *āruq* 'משורש *rwq*. מקוריותו של נוסח זה מתאשרת כעת על ידי כ"י פטרבורג,¹⁶ אלא שהוא נעדר מהתרגומים המאוחרים המובאים ידי אבישור, שם, עמ' 139-140.

3. פְּתָבוֹ שֶׁל תִּרְגוּם רִס"ג

בספרות המחקר נידונה לא אחת השאלה האם הגאון כתב את פירושו לתורה באותיות עבריות או (גם) באותיות ערביות, וזאת מפני שתרגומו היה מְכוּוֹן (גם) ללא־יהודים. נקודת המוצא לכל דיון היא דברי ר' אברהם אבן עזרא, שבפירושו לבראשית ב, יא אומר על הגאון כדברים הבאים: "...בעבור שתרגם התורה בלשון ישמעאל ובכתיבתם שלא יאמרו כי יש בתורה מלות¹⁷ לא ידענום". חוקרים רבים ניסו להבין טענה זו לאשורה.¹⁸ הקושי הוא שכתבי היד של תרגום רס"ג הכתובים באותיות ערביות שבידינו (והם מעטים יחסית) משקפים עיבודים מאוחרים של הנוסח, כפי שהוכיח מ' צוקר,¹⁹ ואינם מעידים כלל על תקופת כתיבתו. בכל זאת נדמה²⁰ שצריך לקבל את דברי ראב"ע כפשוטם: הגאון אכן הוציא גם²¹ מהדורה הכתובה באותיות ערביות, שהיתה מְכוּוֹנֶת למשכילים לא־יהודיים. אנו יודעים כעת²² שבשליש האחרון של המאה העשירית היה קיים בפסטאט כנס קבוע של מלומדים – אנשי כלאם, פילוסופים ורופאים – שהתאספו לשם ויכוח על הלכותיהן של הדתות השונות, ולשם כך תורגמו הקטעים העבריים שבספרים ערביים־יהודיים לערבית והועתקו הטקסטים לאותיות ערביות, כדי שיוכלו כל בני החוג לקרוא אותם.²³ לאור דברי ראב"ע, מסתבר להניח מצב דומה במורח בשלהי המאה התשיעית ותחילת העשירית, בחיי רב סעדיה גאון.²⁴ מן הסתם לחברים בחוג ("מְגֻלָּס") כזה הגיש הגאון את תעתיק תרגומו לאותיות ערביות, ועל זאת אומר ראב"ע שלמען המשתתפים הלא־יהודיים בדיוני החוג, "שלא יאמרו כי יש בתורה מלות לא ידענום", נאלץ הגאון

16 במדבר כד, ת, חסר בכתב היד.

17 גירסה זו מתאימה להקשר, שלא כמו הנוסח המקובל, "מצות", אך על פי שהיא *lectio facilior*.

18 עיינו בספרות המובאת אצל בלאו, ערבית־יהודית, עמ' 39 הערה 1.

19 עיינו צוקר, עמ' 284 ואילך, והשוו את סיכומו שם, עמ' 317-318.

20 עיינו בלאו, תרגום התורה, עמ' 634-637.

21 ברור לחלוטין שהמהדורה העיקרית של התרגום נכתבה באותיות עבריות, שהרי יהודים, בעיקר רבניים, כתבו את יצירותיהם באותיות עבריות, והקהל היטיב לקרוא ערבית באותיות עבריות מאשר באותיות ערביות. השאלה היחידה היא אם הגאון הוציא מתחת ידו גם מהדורה מתועתקת באותיות ערביות.

22 עיינו כהן־סומך המצוטט על ידי בלאו, תרגום התורה, עמ' 635; וכן סומך.

23 במסמך הנוכח אצל כהן־סומך מדובר בתרגום "מלשון העברים ללשון הערבים במילים ובכתיב ערביים" (מן לגה אלעבראנין אלי לגה אלערב בלפֿט וכֿט ערבי), ביטוי המזכיר את דברי ראב"ע. הספר שתורגם הוא "ספר התפילות והתשבוחות" (כתאב אלצלואת ואלתסאביות), ר"ל סידור רב סעדיה גאון.

24 על חוגים מעין אלו בעיראק ראו סקליר, עמ' 100-101.

לתרגם לערבית שמות פרטיים רבים וכן שמותיהם של בעלי חיים וכדומה: "וכן עשה במשפחות ובמדינות ובחיות ובעופות ובאבנים. אולי בחלום ראם. וכבר טעה במקצתם כאשר אפרש במקומו" (ראב"ע שם).

4. תרגומים שקדמו לתרגומו של רס"ג

עד שנות השמונים של המאה העשרים לא ידענו על תרגומי מקרא ערביים הקודמים לרס"ג, ועל כן לא ידענו האם יצר הגאון את תרגומו יש מאין או שמא הושפע מתרגומים קודמים לו. והנה עתה נתגלו בגניזות קהיר תרגומים שנתחברו לפני תרגומו של הגאון.²⁵ תרגומים אלו, שחלקם נראה ממוצא קראי (ראו להלן בסוף סעיף 4), אינם נושאים תאריכים, עם זאת, על קדמותם מעידים ברורות שיקולים אחדים, המתבססים על כך שתרגומים אלו כתובים בכתיב פונטי מיוחד באותיות עבריות. כתיב זה שונה בפרטים מכריעים מן הכתיב התקני ששלט בתקופה שאחרי רס"ג, ושבנו נכתבו רוב הכתבים הערביים היהודיים. הכתיב המיוחד הזה²⁶ מיוסד כולו על בסיס האורתוגרפיה העברית, בניגוד לכתיב התקני המקובל, שבולטת בו השפעת האורתוגרפיה הערבית התקנית; והוא משקף ניסיון להעתיק את הטקסט הערבי באופן פונטי לאותיות עבריות, ללא חיקוי של הכתיב הערבי.

הכול מצביע על כך שכתבי זה שימש בעיקר במאות השמינית והתשיעית, וכבר במאה העשירית הלך ונדחה על ידי הכתיב הערבי-יהודי המוכר: א – הפפירוסים היהודיים ששרדו כתובים בכתיב הפונטי,²⁷ והרי פפירוסים נעלמו מן השימוש במשך המאה העשירית ונדחו על ידי הנייר; כמעט אין כתבים בכתיב הפונטי שנכתבו על נייר, ורובם נכתבו או על פפירוס או על קלף;²⁸ ב – אף נדירותו של כתיב זה מרמזת שכבר בתחילת האלף השני, תקופת השיא של הגניזה הקלאסית, חדלו להשתמש בו; ג – עדות מפורשת לקדמות הכתיב הפונטי נמצאת במקור אחד (לא מקראי), הכתוב בכתיב זה על קלף, ונזכר בו התאריך אייר 4625 לבריאת העולם, כלומר 865 לסה"ג.²⁹

בין הטקסטים בכתיב הפונטי נמצאים גם תרגומי מקרא. נזכיר כאן שלושה בולטים, שחלקם כבר פורסמו: גלוסר לנביאים,³⁰ תרגום התורה³¹ ותרגום למשלי.³² כל התרגומים

25 על תרגומי המקרא הערביים באוסף Taylor-Schechter עיינו פוליאק, סוגי התרגומים. שם מחולק החומר כדלקמן: א – תרגומים משל רס"ג; ב – תרגומים משל הקראים; ג – תרגומים קדם-סעדיה; ד – רשימות מילים; ה – תרגומים בתרסעדיה. יש לציין שלא כל הקטעים הרשומים שם (עמ' 118, הערה 24 בסוף), שייכים לתרגומים שקדמו לרס"ג.

26 אנו עוסקים כעת בהכנת קורפוס של טקסטים הכתובים בכתיב פונטי זה, בההדרתם, בתרגומם, בפירושם ובתיאורם הלשוני; על אופיו של כתיב זה השוו בינתיים בלאוהופקינס, אורתוגרפיה.

27 ראו בלאוהופקינס, פפירוסים.

28 הקלף הלך ונדחה עד שבמאה הי"ב נעשה שימוש נדיר – עיינו, למשל, אנגל, עמ' 400-401.

29 T-S K1.153, דף א, עמ' ב שורות 6-7.

30 לגלוסר דומה לספר שמות, ראו טובי, תפסיר אלפאט, עמ' 54-63.

31 טובי, שרידי תרגום; טובי, תרגום ערבי-יהודי; טובי, תפסיר אלפאט, עמ' 64-74. חלק מחומר זה יובא שוב בקורפוס הנזכר לעיל, ופרסומים נוספים מאת טובי יופיעו בקרוב.

32 שניים מתוך שבעת הדפים הידועים לנו פורסמו בידי בלאו – ראו בלאו, קטע, עמ' 31-33. כל

האלה מתאפיינים בכך שאינם מסתפקים בהצעת תפיסה אחת, אלא נוטים להגיש לקוראיהם שתי אפשרויות תרגום, יאף שלוש; לא כן נוהג הגאון, המציע בתרגומו תפישה אחת ואחידה בלבד.³³ בדומה לסגנונו של רס"ג, גם התרגומים האלה נוטים להשתמש במילים דמויות-צליל למקור, לעתים באותן המילים ממש הבאות בתרגומי הגאון. משתמע מכך, נדמה לנו, שהגאון לא המציא את שיטת השימוש במילים דמויות-צליל, אלא המשיך בעניין זה מסורת תרגום קדומה, שהיתה קיימת כבר לפניו. הוא לא יצר אפוא את תרגומו הגאוני יש מאין, לא פעל בחלל ריק, אלא השתמש בתרגומים קיימים, וניצל אותם כחומרי גלם, כדי לבנות את תרגומו האישי, המדויק והמופתי. מילים שהתאימו למטרתו הוא אימץ; מה שלא התאים לשיטתו הוא זנח.

הסיבה שבחרנו להדגים את התרגומים הקדומים בשלושת התרגומים הנזכרים היא שכל אחד מהם עשוי ללמדנו לקח חשוב.

א – הגלוסר לנביאים משקף ככל הנראה את שלב ההתפתחות הקודם לתרגום מלא ורצוף של הכתובים על פי סידרם: המחבר עדיין לא קיבל על עצמו תרגום שלם של הפסוקים, אלא הסתפק בציון המילים שנראו לו קשות.³⁴ אם צודקים אנו בהנחתנו זו, הרי לפנינו עצם התחלת תרגומי המקרא לערבית. הדבר מוצא את ביטויו כפי הנראה אף בלשון, שהרי מספר המילים שבהן ניכרת השפעת הארמית הוא רב יחסית מכפי שיש בערבית-היהודית הרגילה; רגליים לדבר שמשתקפת בהן השפעת הארמית החיה, שעוד היתה שגורה בפי מתרגמים קדומים אלו, ולא בבואת הארמית הכתובה (כגון של תרגום אונקלוס), שהיא חלק מלשון הקודש הלמודה. המילים הארמיות הנמצאות בטקסטים ערביים-יהודיים אחרים אינן יחידה עצמאית, אלא חלק מן הרכיב העברי-הארמי ה'מורד', המשותף לכל השפות היהודיות.

ב – תרגומי התורה בכתב פונטי זהים בפרטים מפתיעים לתרגומו של הגאון. כאמור, פירוש הדבר, מן הסתם, שרס"ג השתמש בנדבכים הלקוחים מתרגומים מעין אלה כדי לבנות את בניינו החדשני והאישי. נביא שתי דוגמאות בלבד: תרגום התורה בכתב פונטי מתרגם "ולא תגעו בו" (בראשית ג, ג), ולא תדנו ביה, ר"ל מילה במילה – "ולא תתקרבו אליו"; וכך נוהג אף הגאון לתרגם נגע, מן הסתם כבבואה של הארמית קרב ב.³⁵ קירבת שני התרגומים בולטת עוד יותר בדוגמה הבאה, "הוא יְשׁוּפֵךְ ראש ואתה תשופנו עֶקֶב" (בראשית ג, טו). שני התרגומים נמנעים מלתרגם את שתי היקרויותיו של ה'פועל שוף בפועל ערבי אחד, אלא משתמשים בשני שורשים שונים. לא זו בלבד, אלא

החומר יתפרסם בקורפוס הנזכר לעיל.

33 הנוסחאות החלופיות המעטות המצויות בכ"י פטרבורג משקפות כנראה גירסאות שנתהוו במרוצת הזמן ולא יצאו מידי הגאון.

34 מוזר שיש שהמחבר אינו מפרש מילים קשות בלבד, אלא גם מילים פשוטות, שקושיין אינו מובן.

35 שימוש זה נעשה רגיל בערבית היהודית – ראו: בלאו, ערבית-יהודית, עמ' 144 הערה 4; בלאו, השפעת רס"ג, עמ' 24.

שני השורשים זהים; הן התרגום בכתיב פונטי והן רס"ג מתרגמים את הראשון בـ **لَدَغ** ואת השני בـ **لَدَغ**.³⁶

ג – את התרגום למשלי, שנשתמרו ממנו בספריות שונות קטעים ארוכים למדי, הזכרנו כאן מפני שניתן להראות בוודאות שהוא הועתק מכתב יד הכתוב באותיות ערביות. דבר זה מוכח על ידי טעויות תעתיק בולטות שאין להסביר אותן אחרת. הטעות המכריעה ביותר נמצאת בתרגום למשלי ו, טו, "על כן פתאם יבוא אידו" – **عَلَا دَاך** עקלוה יגי תעסוה, ר"ל "על כן שְׁכָלוּ (!) יבוא רוע מזלו". תרגום זה אינו מובן כלל. אך ברגע שנעביר אותו לאותיות ערביות (ללא סימנים דיאקריטיים) רואים מיד שאין עקלוה (**عَلَا**) "שכלו", אלא שיבוש גס של **عَلَا**, שמובנה "פתאום" לפי פשוטו של הפסוק. כדוגמה נוספת נביא את התרגום למשלי ח, יד, "לי עצה ותושיה אני בינה לי גבורה": "אני" של הפסוק מקביל ל-**أنا** "את" של התרגום. לתרגום **أنا** = **أنا** (שהוא שימוש קראי ידוע) אין כל שחר בהקשר הנידון, וגלוי לעין שהוא התהווה מתעתיק מוטעה של **أنا** ("אני") באותיות ערביות.³⁷

העובדה שלפני המעתיק לכתיב הפונטי היה, לפחות באופן חלקי, כתב יד של תרגום משלי כתוב באותיות ערביות מעניינת ביותר מבחינה תרבותית, וחשוב היה לקבוע על איזה רקע התהוותה התופעה – שלוש אפשרויות באות בחשבון: רקע נוצרי, רבני או קראי.

לאור השימוש באותיות ערביות, האופייניות לכאורה לכתיבתם של מוסלמים ושל נוצרים, אפשר להעלות על הדעת את האפשרות שלפני המעתיק לאותיות עבריות היה מונח תרגום ערבי-נוצרי של ספר משלי, ולטעון על סמך כך שאין תרגום זה ממוצא יהודי כלל. טענה זו אפשרית אך אינה מחייבת, שהרי בידינו חיבור אחר בכתיב הפונטי, העוסק בקושיות מקראיות וסתירות שבין פסוקי התנ"ך, שיצא ללא ספק מידי יהודים,³⁸ ואף בו ניכרים שרידים ברורים (ר"ל טעויות) של העתקה מטופס באותיות ערביות;³⁹ אופיים של שיבושי ההעתקה מאותיות ערביות לעבריות בחיבור זה מעיד על תקופה ממושכת למדי בהתפתחות נוסח טקסטים אלו, ונראה שיש לשייך את ראשית התהליך כבר למאה השמינית לשה"נ. מאחר שבידינו אפוא טקסט קדום ממוצא יהודי הכתוב בכתיב פונטי שהועתק ממקור כתוב באותיות ערביות, אין כל סיבה להידחק ולהניח שתרגום משלי הועתק ממקור כתוב באותיות ערביות ממוצא נוצרי דווקא, וכל שכן

36 וכן גם אלפאסי – ראו אלפאסי, ב, עמ' 695. במסורת תימן המבטא הוא **لَدَغ**, ולא **لَدَغ** שבערבית הקלסית (שמא בהשפעת **لَدَغ**, הקרוב במשמעותו?).

37 לפנינו **أنا** "את"; מקרה הפוך של **أنا** "אני" מופיע בתרגומו של יפת בן עלי לשמות טו, א – ראו פוליאק, עמ' 176 (ללא הערה).

38 הטקסטים פורסמו בליווי תרגום בידי מ צוקר – ראו צוקר, עמ' 35–111, ואלו מהם הכתובים בכתיב הפונטי יועתקו מחדש, עם מעט קטעים חדשים, בקורפוס הנוצר לעיל.

39 למעתיקים היו קשים מיוחדים במילה **يَحْرَقَال** "יחזקאל": לפעמים היא מועתקת נכון, כלומר יחזקאל, אך לעתים לא רחוקות היא משתבשת לשתי מילים: יגוז קאל. כתיקון לצירוף בלתי מובן זה, יש שהושמטה (ק)ל ונשארה יגוז (!) בלבד. הדבר נזכר בקצרה על ידי צוקר, עמ' 43.

לאור העובדה שאיים כתרגום של "יש" ואי־א כחיקוי של "את" הנמצאות בתרגום למשלי אינן מתועדות בערבית הנוצרית הקדומה.⁴⁰

אם אכן התרגום ממוצא יהודי, האם תרגום משלי זה מוצאו רבני או קראי? בשני המקרים מעניין הדבר ביותר מבחינת תרבות ישראל וספרותו, שהרי אם התרגום ממוצא קראי, נמצינו למדים שלא רק סביב שנת אלף לסה"נ⁴¹ נטו קראים לכתב הערבי, אלא כבר כמאתיים שנה לפני כן. ואם הוא יצא מידי רבניים, הרי הדבר מפתיע עוד יותר: אזי עלינו להניח שבמאות הראשונות של האסלאם נהגו אף חוגים רבניים מסוימים לכתוב באותיות ערביות. מאחר שידוע זה מכבר שבשלהי האלף הראשון לסה"נ השתמשו הקראים בכתב הערבי, הן לערבית והן לעברית, ההנחה שתרגום משלי ממוצא קראי מרחיקת לכת פחות מאשר להניח שהוא יצא מיד רבניים. לאור קווי דמיון אחדים שבין שיטת תרגום הטקסט לבין שיטות מוכרות של הקראים, כגון השימוש באי־א ואיים שנוכר קודם,⁴² מסקנה זו נראית סבירה בהחלט. ואכן נטען לא אחת שראשית מדע המקרא היתה קשורה גם בקראים, ולא רק בדבר המסורה הטברנית,⁴³ אלא גם הבלית.⁴⁴ המסקנה שהתרגום הוא קראי מתיישבת היטב גם עם רמזים אחדים שבת־כור הנזכר העוסק בקושיות מקראיות, המצביעים על תפיסות לא־רבניות. בניגוד לצוקר,⁴⁵ אנו נוטים להאמין שחיבור זה יצא מרקע קראי. נראה אפוא להניח, בהיעדר הוכחות אחרות, שהתרגום הקדום של ספר משלי לערבית תורגם בידי קראים, ונכתב מלכתחילה (וכמו כן גם הקושיות המקראיות) באותיות ערביות.

5. עיבודים של תרגום רס"ג

תרגום רס"ג נעשה עד מהרה התרגום השולט בחברה הערבית־יהודית, בייחוד בקרב המשכילים, ואף חדר לחוגים לא־יהודיים, כגון השומרונים והקופטים. במשך הזמן, כשלשונו הגבוהה והמלומדת של התרגום הכבידה על הבנת המקרא בשכבות רחבות של הציבור היהודי, התהוו תרגומים דמויי־רס"ג, ששמרו חלק של התרגום המקורי שיצא מידי הגאון. אף תרגומים שהתרחקו במידה זו או אחרת מדרכו של הגאון, יש שהמשיכו את לשונותיו או משקפים חומר משותף עימו (השוו לעיל, סעיף 2). השפעתו של תרגום הגאון משתקפת לא רק בתרגומי מקרא כמובן הצר של המילה, אלא אף במילונים ערביים־יהודיים למקרא,

40 הסיכוי להימצאות תופעות אלו בתרגומים נוצריים אינו גבוה, שהרי לפנינו חיקוי מדויק של המקור העברי, והתרגומים הנוצריים הקדומים נעשו לפי היוונית או הסורית.

41 בידינו כתב יד קראי של המקרא העברי כתוב באותיות ערביות עם תרגומו ופירושו הערביים של יפת בן עלי (רות ושיר השירים) שנכתב ברמלה בשנת 395 להגירה = 1004-1005 לסה"נ. על כתיבתם של הקראים באותיות ערביות כתב לאחרונה בפרוטרוט ג' כאן – ראו, למשל: כאן, כ"י קראיים; כאן, התעתיקים הקראיים; כאן, לשאלת הכתב (והספרות המובאת במקומות אלו).

42 ראו פוליאק, מסורת קראית, עמ' 285-287.

43 ראו דותן; גיל, א, עמ' 150-151, סעיף 294.

44 השוו, למשל, קאהלה, א, עמ' 42.

45 צוקר, עמ' 40 הערה 80.

ובאופן עקיף גם בכתיבה חופשית.⁴⁶ אמנם בעניין זה יש לנקוט בזהירות: מאחר שהגאון הלך בתרגומו בעקבות הקודמים לו, כפי שראינו לעיל, אין זה מן הנמנע שתופעה שנראית לנו חיקוי של לשון הגאון היא למעשה מורשה משותפת לרס"ג ולבאים אחריו, או אפילו המשך ישיר של אותה המסורת הקדומה. אך עם כל זאת, אין כל ספק שהגאון השפיע באופן מכריע על לשונות התרגומים שבאו אחריו, בעוד ששיטתו (במיוחד בתרגום התורה) לא זכתה לממשיכים, בשל ייחודה.⁴⁷

6. תרגומי הקראים

בידינו מספר גדול של תרגומי מקרא שנכתבו במאות העשירית והאחת-עשרה בידי קראים (כלומר אחרי שנתפרסם תרגומו של רס"ג), כגון התרגומים של יפת בן עלי, ישועה בן יהודה אבו אלפרג' פרקאן אבן אסד, עלי בן סלימאן ודוד בן בועז.⁴⁸ רוב התרגומים האלה, יותר ממה שהם מושפעים מתרגומו של הגאון, ממשיכים את דרך התרגומים הקודמים לרס"ג, כגון זה של משלי בכתיב פונטי שנוצר לעיל.⁴⁹ נדמה שאין לטעון שדרך תרגומיהם של הקראים היא בעיקר תוצאה ישירה של התנגדותם למוסדות רבניים ושל רצונם בעצמאות כיתתית; יש להניח שהעובדה שרס"ג היה ראש הלוחמים בקראות רק חיזקה את החלטתם שלא ללכת בדרכו. הזיקה של תרגומי הקראים לתרגומים הקודמים לרס"ג משקפת בעיקר את שמרנותם של הקראים. בתולדות תרגום המקרא לערבית בקרב קהילות ישראל רס"ג הוא הוא שפילס נתיב חדש: תרגומו מתחשב ברוחה של הלשון הערבית ומתאפיין בסגנון חופשי ובהירה הרבה יותר. לעומתו, הקראים דבקו בשיטת המילוליות המאובנת שהיתה מקובלת לפני פעולת רס"ג.

ולא זו אף זו. בגלל אופיו האישי כל כך של תרגום הגאון, כנוצר, קשה היה ללכת סתם בדרכו. הקראים יכלו או לקבל את דרך רס"ג כמות שהיא (עם השינויים המתבקשים מן ההבדלים בין ההלכה הרבנית לקראית) או להמשיך במסורת התרגום הישנה. בין יהודים ולא־יהודים כאחד היו חוגים שבזכות טיבו המעולה כל כך של תרגום הגאון קיבלו את תרגומו ללא שינויים משמעותיים (כך יהדות תימן), או בשינויים מעטים בלבד (כך השומרונים והקופטים). במרוצת הזמן התהוו עיבודים חדשים של התרגום, ואלו התרחקו במידה זו או אחרת מהנוסח המקורי, והתרופף הקשר עם תרגום הגאון

46 לדוגמאות ראו בלאו, השפעת רס"ג.

47 ראו, למשל: דורון, בן־סוסאן; דורון, מרדכי חי; אבישור, העיבודים; אבישור, נביאים ראשונים (לפי כתב יד משנת 1354 לסה"ג); אבישור, נביאים אחרונים (לפי כתב יד שעיקרו הועתק בשנת 1196) – אולם א' שלוסברג הראה שכתב היד האחרון איננו אלא עיבוד של תרגום יפת בן עלי; ראו ביקורת הספרים שלו על אבישור, נביאים אחרונים, בחוברת זו. בקרוב יצא לאור עוד פרסום של אבישור, והוא תרגום התורה ("השרח") בערבית של יהודי חלב (לפי כתב יד מהמאה הי"ט).
48 החומר נידון במפורט לאחרונה אצל פוליאק, מסורת קראית; על ספר זה ראו: בלאו, פוליאק; הופקינס. עיינו גם פוליאק, סוגי התרגומים, עמ' 115–118.

49 אין הדברים חלים על תרגומי של סלמון בן ירוחם.

(כך לפחות חלק מהטקסטים שפירסם אבישור). הקראים לא עשו כן, אלא התעלמו מתרגומו של רס"ג. הקראים בתקופת הזוהר שלהם דבקו בשיטת התרגום המילולי הישנה, הן מתוך שמרנות גרידא והן מפני שהם הם שנגדם כיוון הגאון את חיצי.

קיצורים ביבליוגרפיים

- אבישור, העיבודים י אבישור, "העיבודים של תרגום ר' סעדיה גאון לתנ"ך במזרח", ספוגות ה [כן] (תשנ"א), עמ' 181–202.
- אבישור, מלים קשות —, "מלים קשות' בתרגום רס"ג לתורה וגלגוליהן בנוסחאות התרגומים במזרח", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 131–146.
- אבישור, מקורות חדשים I. Avishur, "Some New Sources for the Study of the Text and Language of Saadya's Translation of the Pentateuch into Judaeo-Arabic", *Genizah Research After Ninety Years. The Case of Judaeo-Arabic*, ed. J. Blau & S.C. Reif, Cambridge 1992, pp. 5–13.
- אבישור, נביאים אחרונים י אבישור, תרגום קדום לנביאים אחרונים בערבית־יהודית בבליט וסורית, ירושלים תשנ"ח [עדה ולשון כב].
- אבישור, נביאים ראשונים —, התרגום הקדום לנביאים ראשונים בערבית יהודית, ירושלים תשנ"ה [עדה ולשון יט].
- אלפאסי *The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible, known as Kitāb Jāmi' al-Alfāz (Agrōn) of David ben Abraham Al-Fāsi the Karaite (Tenth Cent.)*, ed. S.L. Skoss, 1–2, New Haven 1936–1945.
- אנגל E. Engel, "Hebrew Letters of Old Castile in the Cairo Genizah", *Jewish Studies at the Turn of the 20th Century*, I, ed. J.T. Borras & A. Saenz-Badillos, Leiden–Boston–Köln 1999, pp. 398–405.
- בלאו, דקדוק י בלאו, דקדוק הערבית־יהודית של ימי הביניים, ירושלים תש"ם.
- בלאו, השפעת רס"ג J. Blau, "Some Instances Reflecting the Influence of Saadya Gaon's Bible Translation on Later Judaeo-Arabic Writings", *Occident and Orient. A Tribute to the Memory of A. Scheiber*, ed. R. Dán, Budapest & Leiden 1988, pp. 21–30.
- בלאו, עיגונים י בלאו, "עיגונים בכתב־יד מזרחי מתחילת המאה ה"א של תרגום רס"ג לתורה", *לשוננו סא (תשנ"ח)*, עמ' 111–130.
- בלאו, ערבית־יהודית J. Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*,³ Jerusalem 1999.
- בלאו, פוליאק י בלאו, "על תרגומי מקרא קראיים לערבית מן המאות העשירית והאחת־עשרה", *תרביץ סז (תשנ"ח)*, עמ' 417–430.
- בלאו, קטע J. Blau, "On a Fragment of the Oldest Judaeo-Arabic Bible Translation Extant", *Genizah Research after Ninety Years. The Case of Judaeo-Arabic*, pp. 31–39.
- בלאו, תרגום התורה י בלאו, "על תרגום התורה של רב סעדיה גאון", ספר היובל לרב מרדכי ברויאך, בעריכת מ' בראשר, ב, ירושלים תשנ"ב, עמ' 633–638.
- בלארהופקינס, אורתוגרפיה J. Blau & S. Hopkins, "On Early Judaeo-Arabic Orthography", *Zeitschrift für Arabische Linguistik* 12 (1984), pp. 9–27 [= J. Blau, *Studies in Middle Arabic and its Judaeo-Arabic Variety*, Jerusalem 1988, pp. 381–400].
- בלארהופקינס, פפירוסים —, "Judaeo-Arabic Papyri – Collected, Edited, Translated and Analysed", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 9 (1987), pp. 87–160 [= J. Blau, *Studies in Middle Arabic and its Judaeo-Arabic Variety*, Jerusalem 1988, pp. 401–474].

- בךשמאי ח בךשמאי, "תרגום ערבי־יהודי מימי־הביניים לנביאים ראשונים", תרביץ 50 (תשנ"ח), עמ' 261–282.
- גיל מ גיל, ארץ־ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634–1099), א-ג, תלאביב תשמ"ג.
- דורות, בךסוסאן ד' דורות, "על תרגום התורה לערבית של ר' יששכר בךסוסאן המערבי", ספנות ג [יח] (תשמ"ה), עמ' 279–298.
- דורות, מרדכי חי —, "מתפסיר רס"ג לתרגומו של ר' מרדכי חי דיין מתוניס", ספנות ה [כ] (תשנ"א), עמ' 171–180.
- דותן A. Dotan, *Ben Asher's Creed. A Study of the History of the Controversy*, Missoula 1977.
- הופקינס S. Hopkins, *Review of Polliack, Karaite Tradition, Jewish Quarterly Review* 89 (1999), pp. 426–431.
- טובי, שרידי תרגום "טובי, שרידי תרגום ערבי לתורה קודם לתפסיר רב סעדיה גאון", מסורות ז (תשנ"ג), עמ' 87–127.
- טובי, תפסיר אלפאט —, "תפסיר אלפאט בכתיב פוגטי לחומש שמות וקטעים נוספים לתרגומים עממיים", בין עבר לערב, בעריכת "טובי, תלאביב תשנ"ח, עמ' 53–74.
- טובי, תרגום ערבי־יהודי —, "תרגום ערבי־יהודי עממי נוסף לתורה", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 481–501.
- כאן, התעתקים הקראיים G.A. Khan, "The Medieval Karaite Transcriptions of Hebrew into Arabic Script", *Israel Oriental Studies* 12 (1992), pp. 157–176.
- כאן, כ"י קראיים —, *Karaite Bible Manuscripts from the Cairo Genizah*, Cambridge 1990.
- כאן, לשאלת הכתב —, "On the Question of Script in Medieval Karaite Manuscripts: New Evidence from the Cairo Genizah", *Bulletin of the John Rylands Library* 75 (1993), pp. 133–141.
- כהן־סומך M.R. Cohen & S. Somekh, "In the Court of Yaqub Ibn Killis: a Fragment from the Cairo Genizah," *Jewish Quarterly Review* 80 (1990), pp. 283–314.
- סומך ש' סומך, "שרידי חיבור פולמוסי מגניזת קהיר", ספר שבטיאל, מחקרים בלשון העברית ובמסורות העדות, בעריכת "גלוסקא וצ' קיסר, רמת־גן תשנ"ב, עמ' 141–159.
- סקליר D.E. Sklare, *Samuel Ben Hofni Gaon and his Cultural World*, Leiden–New York–Köln 1998.
- פוליאק, מסורת קראית M. Polliack, *The Karaite Tradition of Arabic Bible Translation. A Linguistic and Exegetical Study of Karaite Translations of the Pentateuch from the Tenth and Eleventh Centuries C.E.*, Leiden–New York–Köln 1997.
- פוליאק, סוגי התרגומים מ פוליאק, "סוגי התרגומים הערביים למקרא בבגניזת קאהיר על־פי קטלוג החומר הערבי TS Arabic", תעודה 50 (תשנ"ט), עמ' 109–125.
- פרנקל S. Fraenkel, "Miscellen zu Saadia's Bibelübersetzung" *Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums* 43 [N.F.7] (1899), p. 471.
- צוקר מ צוקר, על תרגום רס"ג לתורה, ג'יריורק תשי"ט.
- קאהלה P. Kahle, *Masoreten des Westens*, 1–2, Stuttgart 1927–1930.